

scheppende rechtsfiguren doorgaans flink geretoucheerd. De tolerante Republiek ontving immers personen die om politieke of religieuze redenen in hun eigen land werden vervolgd, met open armen! Toch heeft die vrijheid der ingezetenen sinds het doorbreken der feodale verhoudingen geen lineaire ontwikkeling doorgemaakt. Restanten van oude persoonlijke afhankelijkheden hebben hun bestaan hardnekkig tot in de negentiende eeuw gerekt. En dan denk ik daarbij niet zo zeer aan de echtelijke afhankelijkheid der gehuwde vrouw van haar man, als wel aan de horigheid van boeren aan hun grondheer. In Twente en de Achterhoek zijn horige plichten lang blijven bestaan. Anders dan de drostendiensten waarover Joan Derk van der Capellen tot den Pol zo'n lawaai maakte, heeft de horigheid toen niet zoveel stof doen opwaaien. Dat is wel begrijpelijk, want de horige boeren zelf waren er volstrekt niet ongelukkig mee.

Beoefenaren van de rechtsgeschiedenis en landbouwhistorici hebben zich herhaaldelijk met dat vraagstuk beziggehouden. Massink, Weustink en M. A. Cohen wijdden proefschriften aan aspecten van de Twentse horigheid. Aalbers behandelde de eindfase ervan. Slicher van Bath heeft benadrukt dat de Twentse horige boeren een stuk welvarender waren dan hun 'vrije' naburen. De Groningse jurist Rorink heeft een doctoraalscriptie geschreven en in boekvorm uitgegeven waarin hij de wettelijke en gewoonterechtelijke aspecten van de horigheid in Twente sinds de zestiende eeuw systematisch behandelt.

Hij begint bij de gecodificeerde hofrechten die op last van keizer Karel V, als rechtsopvolger van de bisschop van Utrecht, in 1546 werden opgetekend (afgedrukt als bijlage 1,225-242). De vorst had groot belang bij kennisneming van het heersende gewoonterecht aangezien hij nu als hofheer fungeerde. Zijn horigen maakten deel uit van dezelfde hofkring of echte—vandaar de titel van Rorinks boek. De auteur illustreert de rechtsregels aan beslissingen die sinds 1546 door de heer—gedurende de zeventiende en achttiende eeuw waren dat de Staten van Overijssel—en zijn hofgerichten werden genomen in incidentele rechtswesties: intree in de echte (door geboorte of vrijwillig toetreden); uittreden (door het stellen van een vervanger of door vrijkoop); het bouwrecht en de overgang van het gebruiksrecht; lijftocht (een oudedagsvoorziening); erfrechtelijke bepalingen enzovoort. Een belangrijk economisch feit was de regel dat de eigenaar van een horig goed de jaarlijkse pacht niet eenzijdig mocht verhogen. Daartegenover stonden dan typische horige plichten als de wagen-, maai- en bodendiensten. Ruime aandacht besteedt Rorink in zijn helder geschreven boek ook aan de ontwikkeling van de rechtspositie der horigen, met name aan de wetswijzigingen die de Staten in het derde kwart van de zeventiende eeuw aanbrachten. De horigen blijken via verzoekschriften en daarop gevallen resoluties in intensief contact met hun heren, de Staten, te hebben gestaan. Mede dankzij hernieuwd archiefonderzoek kan Rorink soms oudere interpretaties—met name van Massink—corrigeren.

A. H. Huussen jr.

L. L. E. Schlüter, *Niet alleen. Een kunsthistorisch-ethische plaatsbepaling van tuin en huis in het Convivium religiosum van Erasmus* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995, 400 blz., f55.-, ISBN 90 5356 196 x).

De conventie verbiedt een recensent om zich van de spreektaal te bedienen, en verhindert dus de aankondiging van dit boek als 'leuk maar wat vreemd'. Nu brengt zo'n gemakkelijk aangebracht etiket ons ook niet wezenlijk verder, en dus schikken we ons graag naar het gebruik dat daar geen genoegen mee neemt. We weten dat we diep moeten graven en zijn daar toe bereid, maar waarom blijft het triviale etiket steeds interfereren met ons ernstig pogen? Geef dit hoogst-

serieuze boek, dat over een van Erasmus' *colloquia* gaat, zijns ondanks aanleiding tot 'colloquialism'? Als reactie op bepaalde problemen die het, naar het lijkt onnodig, oproept?

Probleem één is de titel, die in deze tijd van elektronisch zoekwerk tot behoorlijke verwarring, respectievelijk verspilling kan leiden. Men kan zich het beste concentreren op de trefwoorden Erasmus en *convivium religiosum* (een van de genoemde *colloquia*, 1522), en in gedachten de geheimzinnige kwalificatie 'kunsthistorisch-ethisch' vervangen door 'cultuur-' of 'ideeën-historisch'. Het blijkt namelijk te gaan om de denk- en verbeeldingswereld van Erasmus, zoals die valt te exploreren naar aanleiding van de beschrijving die hij geeft, in de genoemde Samenspraak, van de woonplaats van een zekere Eusebius. Deze woonplaats, huis en tuin, is een fysieke en psychische *Sitz im Leben* van gastheer Eusebius, die er enkele vrienden ontvangt. Erasmus laat hem optreden als rondleider met speciale aandacht voor de lay-out van zijn eigen tuin en voor de schilderijen die hij in kapel en gaanderijen heeft laten aanbrengen. Het wordt al snel duidelijk dat Eusebius in zijn aanwijzen voortdurend verwijst; het huis is namelijk uiterst mededeelzaam: *alii domos habent opulentas, ego loquacissimam habeo*, zegt de gastheer trots. Dat deze mededeelzaamheid van exemplarische en moralistische aard is spreekt in de gegeven context vanzelf. Het boeiende en het kunstige van Lucie Schlüters boek is dat het een verdubbeldende interpretatielaag toevoegt: zoals Erasmus zijn Eusebius laat aanen verwijzen, zo laat zij haar Erasmus het doen. Waar Erasmus niet terugschrikt voor allerhande associaties en metaforiek doet zij dit zo mogelijk nog minder. Waar Erasmus de conversatie aan een vriendenmaaltijd volstopt met tekstuele verwijzingen en ontleningen (zie de annotatie bij de ASD-editie, afgedrukt als Appendix I in dit boek), is de intertekstualiteit maar een van de gebieden die Schlüter ten bate van haar cultuurhistorische plaatsbepaling exploereert. Afbeeldingen, vooral vervat in *emblemata*, spelen ook een grote rol. De auteur wendt dus meer dan een discipline aan en wekt daarmee oprecht respect. Maar ze eist ook veel van haar lezers, misschien een beetje teveel.

'Ik heb lang niet een zo overvol boek gelezen', verzuchtte Kees Fens al maanden geleden', en dat zegt wel iets. En in die volte zijn wegwijzers maar met moeite te vinden. Zo verstrikt de inleiding zich in een steeds hernomen aankondiging van de opzet, met het gevolg dat de lezer de relevante gegevens tenslotte zelf bijeen moet sprokkelen (ze staan op de bladzijden 23, 32 en 42). Uitgangspunt (23) zijn twee passages uit het *Convivium religiosum* waarin Erasmus de bovenvermelde tuin- en huis-beschrijving geeft; het tweeledig doel (32) is: een onderzoek naar de 'historische realiteit' van de beschreven villa (heeft er een echt huis, bekend aan Erasmus, model gestaan?), en een exploratie van hetgeen Erasmus voor zijn geestesoog heeft gezien; de werkwijze (42) bestaat uit twee denkbeeldige wandelingen, waarbij eerst een Erasmiaanse plattegrond wordt gereconstrueerd en vervolgens alle mogelijke Erasmiaanse connotaties bij het doorwandelen van die plattegrond worden uitgewerkt. Maar het blijft niet bij dit denkbeeldig wandelen, we moeten ook het gezelschap kennen: in hoofdstuk III 'zijn tevens de namen van de personages die Erasmus in het convivium laat optreden onder de loep genomen en in verband gebracht met al dan niet fictieve personen uit het verleden of de directe omgeving'. Een in opzet volledige reconstructie van een stuk 'verbeeldingsgeschiedenis' dus, met betekenis-toekenning aan alle participanten en aan al het getoonde.

Maar dit alles dus op grond van twee passages. Wat zou de auteur haar publiek gediend hebben met het aanbod van precies die twee teksten, direct aan het begin, met de vertaling ernaast. Nu moeten we onze weg zoeken door de hele Samenspraak in de Appendix (Latijn). Dat de schrijfster zelf met veel profijt de Amsterdamse *Opera omnia-editie* heeft gebruikt is duidelijk, maar haar scherpe en veel te uitvoerige polemiek (30-31) tegen een niet-gebruiker mist doel, omdat de gewraakte auteur (J. Becker in een stuk uit 1992) in zijn voornaamste interpretaties niet van haar lijkt af te wijken. Ik begrijp tenminste niet wat er fout is aan Beckers

presentatie van Eusebius' tuin als een middeleeuws 'Boek der Natuur, pendant van de elders in huis letterlijk aanwezige boekerij'? Er wordt trouwens heel wat afgevochten in dit boek, vaak in lange noten. Die zijn er ook voor een vreedzamer doel: het opbergen van allerlei interessante kennis die echt niet in de tekst paste. In deze schuilhoeken schittert menigmaal een imposante eruditie, gevoed door, onder meer, een amusante eigenzinnigheid: zie als voorbeeld noot 80 op bladzijde 152, met een officiële 'uitweiding I' en 'uitweiding II'! Heeft niemand de auteur aangeraden die extraatjes in aparte artikelen te verwerken? Hoe heeft het überhaupt gestaan met het geven en accepteren van redactioneel advies?

Dit boek is net zo verfrissend als de afgebeelde vegetatie op de omslag. Maar wat verbeeldt die: moerasplanten? met die droge uitschieters? Metaforen dringen zich op maar dienen vermeden, net als de spreektaal. Het moet echter de aard van dit boek zijn die ons zo licht de ene of de andere kant opstuurt. In onderdelen bevat het veel klare taal, maar als geheel spreekt het in tongen.

Bunna Ebels-Hoving

1 Kees Fens, 'Een speurtocht als boeiende dwaaltocht', *De Volkskrant*, 5-2-1996, 8. Dit mooie stuk zet het boek in zijn context en doet het volledig recht. Fens lijkt me echter te bescheiden als hij veronderstelt dat anderen, kenners, de redeneringen die hijzelf als onvoltooid ervaart direct wel zullen vatten.

J. Bouterse, ed., *Classicale acta 1573-1620, IV, Provinciale synode Zeeland, Classis Walcheren 1602-1620, Classis Zuid-Beveland 1579-1591* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Kleine serie, LXXIX; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1995, xxxii + 509 blz., f90,-, ISBN 90 5216 068 6).

Na de classes Dordrecht en Breda (2 delen) en de classis Rotterdam-Schieland in Zuid-Holland is het 'classis-project' van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis (ING) in dit vierde deel van de acta-uitgaven aangekomen in Zeeland. J. Bouterse transcribeerde de acta van de classis Walcheren van 1602 tot 1620 en de classis Zuid-Beveland van 1579 tot 1591. De eerstgenoemde classis fungeerde reeds ten tijde van de 'provinciale' synode van Holland en Zeeland te Dordrecht in 1574. De laatstgenoemde classis werd pas in het leven geroepen door de nationale synode te Dordrecht in 1578.

Helaas zijn de oudste acta van Walcheren en de acta van Zuid-Beveland over de jaren 1591-1620 verloren gegaan, maar daardoor bestrijkt deze uitgave nu twee classes in een geheel verschillend stadium van ontwikkeling. De acta van Walcheren reflecteren een reeds gevestigde kerk; op het eiland Zuid-Beveland was het kerkelijk leven en in het verlengde ervan de classicale organisatie nog volop in opbouw. Mede hierdoor zijn de acta van Walcheren uitgebreider en gedetailleerder dan die van Zuid-Beveland.

Een ander belangrijk verschil betreft de reikwijdte van de werkzaamheden. Terwijl de classis Zuid-Beveland zich boog over de aangelegenheden van een betrekkelijk gering aantal kerken op het gelijknamige eiland, kreeg de classis Walcheren na verloop van tijd een omvangrijker werkterrein. De instelling van een predikantsplaats te Colijnsplaat op Noord-Beveland en de Staatse veroveringen in West-Vlaanderen hebben het oorspronkelijke ressort van de laatstgenoemde classis uitgebreid met een aantal jonge, 'overwaterige kerken' en enkele garnizoensplaatsen. De classis Walcheren kreeg bovendien de zorg over de Nederduits gereformeerde kerk van Calais en werd na de vestiging van een Kamer van de VOC te Middelburg ook ingeschakeld bij het zoeken naar predikanten, ziekentroosters en voorlezers voor de dienst op de